

**ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА У ТВОРЧОСТІ СЕРГІЯ РЯБОВА ЯК
СПОСІБ ПОШИРЕННЯ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

У статті розглядаються погляди українського вченого, доктора філософських наук, професора НаУКМА Сергія Геннадійовича Рябова (1954–2008) щодо сутності феномену громадянської освіти, її ролі в процесі утвердження демократичних принципів та підвищення політичної культури українського суспільства.

Громадянська освіта розуміється як один з основних засобів формування громадянської культури, що в сучасній геополітичній ситуації має будуватись не лише на основі національної культури і національних цінностей, а й з урахуванням цивілізаційної спадщини людства, плюралізму, прагнення до універсалізації демократичних норм та цінностей.

Це дослідження було проведено в рамках проекту «Рябівські читання», метою якого є актуалізація, дослідження та переосмислення творчої спадщини вченого.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянська культура, політична культура, громадянське суспільство.

Актуальність теми дослідження. Наукові проблеми громадянської освіти і громадянської культури привертають увагу вітчизняних вчених, що безумовно є свідченням актуальності їх дослідження. Роль і місце саме громадянської освіти в системі української освіти мають лише загальні обриси, про що свідчить нещодавно прийнятий закон «Про освіту», пункт 5

статті 5 якого декларує: «Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина» [13]. Механізмів реалізації даного положення в Україні вкрай недостатньо, що актуалізує проблему не лише в теоретичному, а й в практичному вимірі.

Метою даного дослідження є розгляд поглядів С.Г.Рябова щодо осмислення концепту громадянської освіти, її ролі у формуванні демократичної політичної культури українського суспільства.

Серед понять, які порівняно нещодавно увійшли в науковий обіг українських вчених, особливе місце займає поняття громадянської культури. Цей термін виник спочатку як певна теоретична модифікація розуміння політичної культури, але поступово розширив сферу використання, безпосередньо поєднавшись з такими феноменами, як демократія і громадянське суспільство.

Сучасне суспільство характеризується глибокими соціальними змінами, які формують нову систему цінностей, нові зразки поведінки, нові типи взаємодій держави і суспільства загалом, держави і індивіда зокрема. Як зазначає С. Рябов: «політична культура громадян є визначальним компонентом політичної системи суспільства» [18, с. 54].

У короткому політологічному словнику за загальною редакцією С. Рябова подано вузьке і широке розуміння політичної культури. У вузькому значенні – це рівень і характер уявлень різних суспільних верств про суть політики, влади, політичних процедур та політичної системи. Це уявлення про норми, цінності, зразки поведінки, політичні інститути, способи дій політичних акторів, стосунки влади і громадян. У широкому розумінні політична культура є складовою частиною загальнокультурного процесу, підсумком творчої політичної діяльності, що включає в себе вироблення, засвоєння, зберігання, передачу і поширення суспільних цінностей [11, с. 66–

67]. Очевидним є те, що феномен політичної культури є нерозривним від світового культурного процесу і водночас залежить від економічних, географічних, соціальних, психологічних, релігійних факторів.

Варто розрізнити у феномені політичної культури культуру політичності і культуру громадянськості. Якщо перша виростає з природного бажання індивідів боротись за владу, реалізовувати власні інтереси, і безпосередньо пов'язана з протистоянням різних думок, конфронтацією суспільних верств, то культура громадянськості включає в себе державну самоідентифікацію, знання й визнання суспільних норм (готовність їх захищати та дотримуватись), вимогу до держави належно виконувати її функцій, почуття патріотизму.

Інформація про історію суспільства й Вітчизни, про сутність держави та її функції, про державний устрій та систему влади, про принципи демократизму і способи їх здійснення, про права і обов'язки громадян – все це, як вважає професор С. Рябов, визначає формування громадянськості [17, с. 14]. Отже, ознаками громадянськості є [19, с. 8]:

- 1) Законослухняність, відповідальне дотримання обов'язків перед державою і суспільством, а також вимогливість до владних інституцій.
- 2) Знання основних законодавчих норм, прав людини, вміння вимагати дотримання власних конституційних інтересів.
- 3) Шанування цінностей громадянського суспільства.
- 4) Усвідомлення індивідом причетності до суспільства, його культури й цінностей (патріотизм).

Не варто поєднувати поняття громадянства (політико-правовий зв'язок індивіда і держави), який є наданим чи набутим, з громадянськістю (світоглядна характеристика людини), яку необхідно виховувати. Розвиток культури громадянськості зумовить подолання абсентеїзму (С. Рябов вважає освіту виборців важливою складовою виборчої кампанії) [16, с. 52], сприятиме закріпленню ідеалів демократизму, утвердженню сталого громадянського

суспільства, усвідомленню громадянських прав, обов'язків і відповідальності. Саме в цьому основне покликання громадянської освіти.

Громадянське суспільство: проблеми визначення

В історії наукової думки існують теми, що традиційно привертають увагу вчених і мають глибоку і неоднозначну проблематику досліджень. Нині існує низка, поглядів, концепцій та визначень громадянського суспільства. Про це свідчить поява ґрунтовних наукових праць як у вітчизняному, так і в зарубіжному науковому середовищі [1; 2; 9; 22]. Беззаперечною є багатогранність сенсів, що вкладаються в ці два слова. Умовно варто виділити етатиську (її прихильниками є націоналісти, консерватори, романтики) та антиетатиську (породжену ліберальним світоглядом) моделі розуміння цього феномену, які склались історично. Концепт громадянського суспільства, як зазначає Н. Амельченко, став ідеалом, який сприяв трансформації традиційного суспільства. Але це не означає, що теоретичне осмислення громадянського суспільства і його ідеальне вираження суперечні, вони взаємодіють в соціально-культурному процесі [2, с.144–156]. В межах цієї розвідки заглиблюватись в історію ідеї не варто, зупинимось лише на визнанні її багатоаспектності у сучасному розумінні.

Виокремити моністичне визначення терміну громадянського суспільства неможливо, оскільки спектр ідей, якими він підкріплюється, досить багатогранний. С. Кисельов зазначає, що нині у нашому суспільстві традиційним є уявлення про громадянське суспільство як про певну суспільну організацію або сукупність організацій, метою яких є захист прав громадян [8].

С. Рябов пропонує для якомога точнішого розуміння пояснювати громадянське суспільство не лише в термінах громадянина чи держави, (що применшує і дискредитує його значення), а й у поняттях порядку, влаштування й дотримання соціальної цілісності, визначаючи це поняття як суспільство громад [15, с. 278].

Зважаючи на складність осмислення цього феномену професор С. Рябов запропонував власне визначення громадянського суспільства – це «поняття, що вживається для позначення всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, для позначення такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації» [20, с. 80].

Для С. Рябова є очевидним розмежування політичного (тотожного з державою) та громадянського суспільств. Але вони є взаємодоповнюючі та взаємозалежні, незважаючи на відмінні ознаки та цінності, притаманні їм. Оскільки громадянському суспільству притаманна суперечність інтересів, виникає ідея гарантування всезагального інтересу, що здатна реалізувати лише держава. Отже, політичне та громадянське суспільство не є антагоністами, без їх поєднання неможливе існування повноцінної держави як інституту. С. Рябов влучно підсумовує: «щоб демократизувати суспільство, реформувати державу, варто не тільки займатися законотворчою діяльністю, а й плекати громадянське суспільство» [20, с. 82].

Розуміння політичної та громадянської освіти

У західному науковому дискурсі поширеним є поняття «civil education» (український відповідник – громадянська освіта), поряд із ним у німецькій традиції вживається термін «politische bildung» (політична освіта). Залишимо поза увагою незначні лексичні розбіжності, оскільки головним є те, що в смисловому навантаженні обидва терміни об'єднує спрямованість на формування громадянських і демократичних цінностей, хоча ці терміни не є тотожними [5].

Водночас, у концепції *політичної освіти* (курсив автора), яка була розроблена колективом Інституту громадянської освіти при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» та Лабораторією законодавчих ініціатив за підтримки Фонду Конрада Аденауера (ФРН), громадянська освіта

розкрита як складова частина політичної освіти, оскільки їх аспекти реалізації дещо різняться (а саме, відмінність у тому хто її впроваджуватиме, суб'єкти політичної освіти значно ширші).

Стенфордська філософська енциклопедія в широкому сенсі визначає громадянську освіту як сукупність процесів, які впливають на переконання людей, щодо зобов'язання діяти в якості членів (або потенційних членів) суспільства, виконувати роль громадянина [21].

Інша концепція громадянської освіти [10], у розробці якої брав участь С. Рябов, описує громадянську освіту як один з основних засобів формування громадянської культури, що в сучасній геополітичній ситуації має будуватись не лише на основі національної культури і національних цінностей, а й з урахуванням загальноцивілізаційної спадщини людства, плюралізму, прагненням до універсалізації загальних правил та цінностей. Це знову підкреслює нерозривність громадянської культури і загальносвітового культурного процесу.

Громадянська освіта: від теорії до застосування на практиці

Наукові проблеми громадянського суспільства і громадянської культури привертають увагу вітчизняних вчених, що безумовно є свідченням багатогранності даних феноменів. Досі роль і місце саме громадянської освіти в системі української освіти не визначені, проте на думку багатьох дослідників її важливість і необхідність є беззаперечною. Це помітно з низки концепцій громадянської освіти, що були розроблені і винесені на громадське обговорення. До створення декількох з них долучився С. Рябов [12; 10].

З чого ж складається політична освіта? За переконанням О. Дем'янчука, політична освіта повинна містити в собі декілька компонентів [2, с. 76–77]: державну складову, партійну складову, громадську складову, орган-розпорядник коштів. Основна мета такої структури освіти – якомога більша залученість суб'єктів її впровадження. Проте партійна складова несе в собі багато ризиків, адже розуміння політичної освіти знівелюється під впливом

виборчих перегонів і стане умисним нав'язуванням стереотипів і маніпуляцією громадською свідомістю. Виглядає утопічним ідеал того, що популістичні «політичні партії здійснюватимуть відкриту просвітницько-пропагандистську роботу серед населення» [2, с. 77].

Нині українські ситуативні партійні проекти (за традицією названі партіями), переконаний С. Кисельов, не мають інтересу до впровадження і поширення цілісної мережі громадянської освіти, оскільки прагнуть не до усвідомлення громадянами власного інтересу, а лише до сприйняття інтересів політичної сили як своїх власних [7, с. 28]. Професор С. Рябов зазначає, що розвиток громадянської культури (це безпосереднє завдання громадянської освіти, [прим. автора]) в Україні потребує широкого комплексу заходів позапартійного, саме освітнього, а не пропагандистського впливу [14, с. 2].

Концепція, що запропонована Інститутом громадянської освіти НаУКМА, визнає політичні партії важливим суб'єктом у політичній освіті, а їхня діяльність повинна спрямовуватись на формування політичної обізнаності та свідомості виборців. На думку С. Рябова, саме систематизована, методично обґрунтована освіта виборців є самостійною і важливою сферою громадянської освіти, її впровадження потребує активної підтримки з боку держави [16, с. 53]. Адже фрагментарні, нерегулярні, спорадичні приклади її застосування не дадуть бажаного результату. Також у концепції визнається важливість інституційного закріплення політичної освіти не лише у науковій, а також і у державній сфері, створення координаційних органів та установ, які сприятимуть її вивченню, аргументації та впровадженню.

Якою є мета впровадження громадянської освіти? Як вважає професор С. Рябов, громадянська освіта повинна формувати індивіда якого характеризуватиме [18, с. 57–58]:

1. Відчуття власної гідності, шанування своїх прав і вміння їх захищати.
2. Вміння критично мислити, вимогливо ставитись до влади.
3. Відданість демократичним цінностям.
4. Політична компетентність і освіченість.

6. Знання, визнання і дотримання законів.
7. Толерантність і готовність до пошуку компромісів.
8. Участь у спільних справах.

Проте вдала теоретична розробка концепції не є гарантією її успішної практичної реалізації. Головне питання в тому хто і як її впроваджуватиме, адже безпосередньо в школі не існує базового розуміння стосовно основної мети та завдань такого виховання (у Концепції розрізняються етапи політичної освіти: 1) дошкільне виховання й початкова освіта, 2) шкільна освіта, 3) вища і професійна освіта, 4) освіта дорослих).

За результатами опитувань проведених серед учителів шкіл «Агенцією розвитку освітньої політики», для того, щоб стати «хорошим громадянином» учням необхідно:

Таблиця 1.

Хороший громадянин мусить визнавати важливість...	
Пасивна громадянська позиція	Активна громадянська позиція
Відданості патріотизму – 100%	Участі у заходах, спрямованих на
Дотримання закону – 99%	А. захист довкілля – 98%
Поваги до всіх національностей, які мешкають в країні – 98%	В. благо людей у громаді (в суспільстві) – 97%
Сумлінності праці – 98%	С. захист прав людини – 93%
Знань про історію України – 95%	Військової служби – 76%
Участі у виборах – 94%	Участі у політичних дискусіях – 67%
Обізнаності щодо політичних питань, які обговорюються в ЗМІ – 93%	Участі у мирних протестах проти несправедливого закону – 62%
Поваги до представників уряду – 79%	

[6, с. 71].

Стає очевидним, що досить часто громадянська освіта ототожнюється з патріотичним вихованням, формуванням національної самосвідомості, спирається на «міф» української ідентичності, що, як вважає С. Рябов, є неприпустимим спрощенням, що призводить до втрати її потенціалу і сутності [18, с.56] (детальні результати досліджень наведені тут [6, с.51–64]).

Незважаючи на безліч розробок, активні наукові дискусії, досвід інших країн, ще досі не вдалося цілісно запровадити громадянську освіту. Як переконаний О. Дем'янчук, за роки, що пройшли з часу підготовки «Концепції політичної освіти», проблема демократичної політичної

свідомості, незважаючи на свою актуальність, не вийшла за рамки академічного обговорення, а діяльність прихильників її запровадження поступово згасла. Причиною цього є незацікавленість, а інколи, напевно, і побоювання головних політичних акторів стосовно наслідків демократизації громадянської й політичної культури українського суспільства [3, с. 4].

Громадянська освіта в процесі її зародження і впровадження зіткнулася з низкою проблем [14, с. 1]:

1. Не отримали належного поширення серед педагогів ідеї громадянської освіти та сучасні способи її здійснення;
2. Громадянська освіта не набула офіційного визнання й запровадження, через це відсутнє її належне організаційне й методичне забезпечення;
3. Не припиняються спроби надати їй партійно-політичного, пропагандистського значення;
4. Мають місце дилетантизм і примітивізація уроків громадянськості;
5. Залишаються невирішеними проблеми фінансування ініціатив у галузі громадянської освіти.

Хоча ці проблеми С. Рябов виокремив у далекому 1999 р., вони залишаються актуальними й невирішеними нині.

Висновки

Беззаперечною є важливість впровадження освітніх практик виховання громадянськості, які спрямовані на розвиток і утвердження ідеалів і принципів демократії, прав людини, усвідомлення обов'язку і відповідальності перед суспільством, формування нової системи цінностей (що особливо важливо в перехідному суспільстві), любові до свободи, справедливості, законності, прищеплення законослухняності, критичного і вимогливого ставлення до держави, розуміння політичної та громадської активності. Зміст та ціннісний вимір, що нині вкладений у громадянську освіту, безсумнівно, за умови її впровадження, лише сприятиме розвитку громадянського суспільства. Але

варто пам'ятати про ідеал громадянської освіти і її поєднання з існуючою соціальною реальністю.

Цю розвідку варто завершити словами професора С. Рябова: «аби громадянська освіта відповідала соціальним потребам у демократичному й перехідному суспільстві, вона має бути систематичною й фаховою, спиратись на наукову розробку принципових питань, на коректне визначення її змісту, виходячи з ідеального образу мети та реального стану й проблем політичної культури громадян. Мають бути повністю враховані особливості перехідного суспільства, щоб громадянська освіта дійсно привела до плідних демократичних перетворень» [18, с. 62–63].

Список літератури

1. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку/ За ред. Ф. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006.
2. Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики. Збірка статей. – Київ: СПД Цимбаленко Є.С., 2008. – 158 с.
3. Дем'янчук О. П. Політична і громадянська освіта як політичний інститут: потреба формування в Україні / О. П. Дем'янчук // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 102. – С. 412–416. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_102_110.
4. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / за ред. О.М.Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013.–376 с.
5. Іванов М. Що таке „громадянська” і що таке „політична” освіта? [Електронний ресурс] / М. Іванов – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11618/04-Ivanov.pdf>.
6. Іванюк І. В. Сучасний стан громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт [Електронний ресурс] / І. В. Іванюк, А. Б. Терещенко, О. В. Овчарук // Громадська організація «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики».

- 2013. – Режим доступу до ресурсу:
http://lib.iitta.gov.ua/844/1/civic_education.pdf.
7. Кисельов С. О. Громадянська освіта чи політологічна просвіта? / С. О. Кисельов // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2015. –Т. 173. – С. 26 – 29. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAp_2015_173_8
8. Кисельов С. О. Традиційне та інноваційне в уявленнях про громадянське суспільство в Україні [Електронний ресурс] / С. О. Кисельов, О. В. Кундеревич – Режим доступу до ресурсу:
http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9626/Kysel%27ov_Tradytsiynne_ta_innovatsiynne_v_uyavlennyakh.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
9. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі Образи, нове бачення. – К.: К.І.С. – 2001.–192 с.
10. Концепція громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.
11. Короткий політологічний словник / За ред. С.Г. Рябов,З. І. Тимошенко. – К.: РОВО «Укрвузполіграф», 1991. – 96 с.
12. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу:
<http://parlament.org.ua/2005/04/07/political-education-problems-prospects/>.
13. Про освіту[Електронний ресурс]: Закон України від 05.09.2017. № 2145-19. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. – Назва з екрана.
14. Рябов С. Г. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства / С. Г. Рябов. // Освіта для демократії. – 1999. –11 листопада. – С. – Зібрано в зшитку: Публікації про НаУКМА, 1999.
15. Рябов С. Г. Громадянське суспільство та політична культура / С. Г. Рябов. // Україна в сучасному світі : конференція випускників програм наукового стажування у США, м. Ялта, 12-15 вересня 2002 р. / ред. кол. О.В. Гарань ... [таін.]; Kennan Institute; Woodrow Wilson International Center for Scholars. – Київ: Стилос, 2003. –С. 273-283

16. Рябов С. Г. Забезпечення виборчих прав громадян – через освіту виборців / С. Г. Рябов. // Гарантії виборчих прав громадян та демократичного характеру управління виборчим процесом : збірник матеріалів науково-практичної конференції, (Київ, 24 червня 2003 року) / Інститут виборчого права. Міжнар. фонд «Відродження». - Київ: Міленіум, 2003. – С. 51–53.
17. Рябов С. Г. Основи теорії політики / С.Г. Рябов, М.Б. Томенко// Київ: Тандем, 1996. –191 с.
18. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства / С. Г. Рябов // Наукові записки НаУКМА. - 2004. - Т. 31 : Політичні науки. – с. 54–64
19. Рябов С. Г. Політична культура в контексті загальнокультурного процесу України / С. Г. Рябов, С. О. Кисельов. // Магістеріум. Політичні студії. Національний університет "Києво-Могилянська академія".– 2008. – №31. – С. 5–19.
20. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. // Міжнародний фонд «Відродження». – Київ: Тандем, 1996. – 240 с.
21. StanfordEncyclopediaofPhilosophy [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://plato.stanford.edu/entries/civic-education/>.
22. Walzer M. Toward a Global Civil Society [Електроннийресурс] / Michael Walzer // Berghahn Books. Copyright.. – 1998.

L. Zubrytska, A. Poberezhnyk

CIVIC EDUCATION IN THE WORKS OF SERGIY RYABOV AS THE WAY OF SPREADING AND ASSERTING OF THE VALUES OF CIVIL SOCIETY

The article examines the views of Ukrainian scientist, the doctor of Philosophical Sciences, the professor of the NaUKMA Sergiy Ryabov (1954–2008) on the essence of the phenomenon of civic education, its role in the process of the democratic principles establishing and the raising of the political culture of

Ukrainian society. Civic education is understood as one of the main means of forming a civic culture that must be built not only on the basis of national culture and national values, but also taking into account the civilization heritage of mankind, pluralism, aspiration for the universalization of democratic norms and values in the modern geopolitical situation.

The article substantiates the necessity of professional development and implementation of civic education in Ukraine, identifies the threats and obstacles on the way to creation of a comprehensive system of civic education. The article gives a brief description of civil society models in domestic and foreign literature. The direct link between the education of the values of civil society and the introduction of civic education is indicated. The concept of civicism in the works of S. Ryabov is described.

The presented concepts of civic education were developed by the Institute of Civic Education of NaUKMA with the participation of Dr. S. Ryabov.

This research was conducted within the framework of the "Ryabov Readings" project, which aims to update, research and rethink the creative heritage of the scientist.

Keywords: civil education, civil culture, political culture, civil society.

Матеріал надійшов 14.09.2017 р.